

Eugen Pusić i sociologija prava

*Josip Kregar**

UDK

316.42Pusić, E.

929Pusić, E.

Pregledni znanstveni rad / review scientific paper

Primljeno / received: 18. 11. 2011.

Prihvaćeno / accepted: 11. 5. 2012.

Razmatraju se teorijski prethodnici i izvori sociologije prava u radovima Eugena Pusića. Pusića autor smatra glavnim teoretičarom pravne teorije i sociologije prava u Hrvatskoj. Smatra da postoji izvjesna logika teorijskog razvoja od moderne teorije organizacije prema sociologiji i konačno sociologiji prava. Razvoj od studija javne uprave i organizacije prema studijama društva i teoriji prava desio se i kod drugih. Teorija organizacije, kao manje vrijednosno i ideološki kontaminirana od teorija države, bila je čvrst temelj za analizu fenomena prava. Ističe se utjecaj pravnih teoretičara i praktičara kroz grupu *Pravo i društvo*, te interferenciju radova N. Luhmanna s Pusićevim stavovima. Čini se da je prijelomni trenutak bila Pusićeva suradnja s Niklasom Luhmannom nakon 1976. Interes Eugena Pusića za sociologijom prava nije posljedica slučaja, već logični razvoj i sazrijevanje vlastite teorije. On tvrdi da je sociologija prava domena novog shvaćanja prava.

* Dr. sc. Josip Kregar, redoviti profesor sociologije Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, zastupnik u Hrvatskom saboru (full professor of sociology at the Faculty of Law, University of Zagreb, and the Member of Croatian Parliament, e-mail: josip.kregar@pravo.hr)

Ključne riječi: sociologija prava, Eugen Pusić, pravo, pravna znanost, Niklas Luhmann, klasična sociologija

1. Otkriće prava kao teme sociologije

Sociologija prava kao važna znanstvena tema i zagonetka u radove Eugena Pusića ulazi sporo i postupno, da bi u konačnici postala središnjom temom regulacije društava i jednom od središnjih tvrdnji njegove opće teorije.

Retrospektivno takva transformacija izgleda logična. Tri su ishodišta razbuđivanja Pusićeva interesa za teoriju i sociologiju prava. Prvo, (a) teorije organizacije generalizacijom postaju teorije društvene regulacije,¹ a što onda drugo nego specifičan pogled na sociologiju prava. Pusićeva sklonost proširenju kontekstualnog i teorijskog okvira vodi od teorije organizacije na sociologiju prava. Drugo, (b) Pusić je obrazovanjem i karijerom pravnik. Pravnici se ponekad, često kad postanu iskusniji, pitaju što leži s one strane pozitivnog prava: »Dass ich erkenne, was die Welt im Innersten zusammenhält« (W. Goethe, Faust, 380-381).² Eugen Pusić, kao što tvrdi i za druge (Webera, Marxa i Durkheima; Pusić, 1989: 8), profesionalnim obrazovanjem pravnik, nije se mogao zaustaviti na intelektualno nemaštovitom pravnom pozitivizmu. Treće, (c) duboko poštovanje prema velikanima sociologije,³ najprije Weberu i Marxu, kasnije Parsonsu i Durkheimu, i izvrsna sociološka imaginacija te činjenica da su okolnosti života u turbulentnoj političkoj sredini utjecale na sklonost teorijskom diskursu, vodila je sociološkim generalizacijama. Još više prema sociologiji prava vodila je iskrena vjera u prednosti empirijskih istraživanja i želja za pojavom jedinstvene paradigme u društvenim znanostima koja će prevladati umjetne granice.

¹ »Društvena regulacija, i opet u najširem smislu svakog utjecanja na ponašanje pojedinca prema unaprijed utvrđenim društvenim interesnim kriterijima, jest način reagiranja na situaciju interesnog pluralizma, divergencije, suradnje i potencijalnog sukoba. Pravo je instrument društvene regulacije.« Pusić, 1989: 6.

² Ta rečenica koju je Pusić često citirao i na koju se pozivao (Pusić, 1989: 18) zapravo je prenesena iz Luhmannovih djela i govora koji se tom jakom slikom Faustova govora o težnji prema znanju često koristi. Usp. i Voigtmann, 2004: 3 i Horster, 2011.

³ »Veliki mislioci na području opće analize društva u 19. stoljeću dali su takav impuls mišljenju da su pravni teoretičari slijedili od njih postavljene putokaze u društvenoj analizi prava.« Pusić, 1989: 8–9.

1.1. Teorija organizacije

Eugen Pusić prvenstveno se bavio teorijom organizacije i u toj temi ostvario je svjetsku reputaciju. No što je organizacija? Proces diobe rada? Hijerarhija i nadzor prema jednostavnim pravilima? Poredak odnosa i birokratski model, sa svim svojim prednostima i disfunkcijama? Pusić nikad nije pristao na takve jednostrane definicije (Pusić, 2002a). Za njega je organizacija stvarnost i normativni poredak.

Uostalom, put razvoja od studija javne uprave i organizacije prema studijama društva i teoriji prava je logičan i desio se i kod drugih (Luhmann, 1972: 132). Istovremeno, jasna je prednost koju teorija organizacije, kao manje vrijednosno i ideološki kontaminirana od teorija države (a sistematizirana u pojmovima i pristupu), ima u analizi ustrojstva države. Ona daje svakom tko se bavi konkretnim pitanjima javne uprave ili socijalnog rada okvire razmišljanja i praktične preporuke. Problemi se razumiju u teorijom definiranom kontekstu, a da nije izgubljena veza s praksom. Teorija organizacije, ističe se, najplodniji je primjer dobrih veza sa stvarnošću i istraživanjima (Merton, 1968: 2; Pusić, 2002: 207–209).⁴ To je izvrsno vidljivo u empirijskim istraživanjima koje je, sa suradnicima,⁵ koncipirao i izveo Eugen Pusić još pred pola stoljeća (Ivanišević, 1987; Kregar, Šimonović, 1987: 363–399), a koja, na tom znanstvenom području, ni danas nisu nadmašena i ponovljena. Posebno je ta prednost vidljiva i u njegovim tekstovima o samoupravljanju (Pusić, 1968; Horvat, Marković, Supek, 1975; Pusić, 1972) gdje nema puno ideja o ideološkoj važnosti samoupravljanja, ali puno je plodnih teza o tome da je participacija, radnička kontrola ili pak samoupravljanje, koristan instrument upravljanja ili bar demokratizacije organizacije (Ivanišević, Pavić, Ramljak, 1974). Istodobno, smanjuje se Pusićev interes za klasične teme teorije države i pojam uprave postaje jače povezan s teorijom organizacije, ljudskih odnosa, tehnološke determiniranosti i razvojnih ograničenja.

Čini se da je prijelomni trenutak bila Pusićeva suradnja s Niklasom Luhmannom nakon sastanka u Fointainbleu (1976., European Group for Orga-

⁴ »Sociological theory, if it is to advance significantly, must proceed on these interconnected planes: 1. by developing special theories from which to derive hypotheses that can be empirically investigated and 2. by evolving a progressively more general conceptual scheme that is adequate to consolidate groups of special theories.« Merton, 1968.

⁵ Prije svega to su bili Ema Derossi Bjelajac, Stjepan Ivanišević, Željko Pavić, Stanko Petković, Inge Perko Šeparović, Milan Ramljak, a u širem smislu i Ivo Golušić, Eugen Zadravec te poslije i Josip Kregar, Ivan Šimonović, a zatim i Ivan Koprić.

nizational Studies, EGOS) (Hofstede, Kassem, 1976; Pusić, 1998: 272) i upoznavanje s Luhmannovim radovima o sociologiji prava (Luhmann, 1972; Luhmann, 1981; Pusić, 1991a). Pusić je priznao važnost Luhmannove teorije o redukciji kompleksiteta koja je sjajno nadopunila zakon nužne raznovrsnosti (Pusić, 1974: 122–126; Ashby, 1965), kao i njegovu složenu i razradenu teoriju sistema u kojoj su norme nosivi element.⁶ Istovremeno s njegovom skepsom prema dosezima teorije organizacije (Pusić, 2002: 31) rasla je i zainteresiranost za vraćanje na sintetičku i sveobuhvatnu teoriju društva koja će bolje objasniti državu i pravo.⁷

1.2. Znanje o državi i obrazovanje za pravo

Država i pravo su neraskidivo povezani. *Upravni sistemi* (Pusić, 1985) jest *magnum opus* za teoriju države (Ramljak, Ivanišević, 1987: 355). Knjiga *Društvena regulacija* pak cjelovita je teorija prava. Studija o upravnim sistemima vrhunac je shvaćanja o razvoju ljudskih sistema suradnje kroz procese diferencijacije – integracije. Sistemi se postupnim razvojem složenosti, diferencijacijom, kontinuirano mijenjaju, no povremeno, uz promjenu metode integracije, skokovito i dijalektički, prelaze u novu kvalitetu odnosa. Tako sistemi upravljanja prelaze faze asocijacije (povezivanja ciljevima), teritorijalizacije države (povezivanja odnosima) i funkcionalizacije (povezane metodama djelovanja). U realnosti se faze isprepleću, postoje usporedo. Zaokruživanjem teorije o državi⁸ ne iscrpljuje se tema funkcioniranja društva reguliranih pravom, već se, suprotno, otvara sasvim novo područje rada na teoriji prava (Ramljak, Ivanišević, 1987: 359).

Činjenica da je Eugen Pusić obrazovanjem i karijerom bio pravnik nije u cjelini odredila karakter njegova znanstvenog interesa, ali je odredila dio njegova intelektualnog okoliša. Orijentiran na znanstvenu disciplinu koja nije imala uvijek blagonakloni status akademske zajednice, Pusić je superiornom znanstvenom imaginacijom uspio izboriti proširenje svog

⁶ »Zasluga je Niklasa Luhmanna što je razradio implikacije normativnosti za ponašanje određivši norme kao očekivanja ponašanja, vlastitog ili ponašanja drugih, koja se ne mijenjaju učenjem. Očekivanja utemeljena na normama ne mijenjaju se kad su razočarana, kao što se mijenjaju kognitivna očekivanja, već se na njima inzistira.« Pusić, 1995: 76.

⁷ »[...] ta situacija porasta složenosti i brzog mijenjanja] teorijski vraća organizacijsku znanost onamo odakle je ponikla, u opću sociologiju.« Pusić, 1989: 40.

⁸ »Zadnjih godina započinje istraživanje u jednom novom području, sociologiji prava.« Ramljak, Ivanišević, 1987: 358.

znanstvenog područja i usprkos takmaca kao što su teorija države i prava, sociologija, ustavno pravo, političke znanosti. Uspio je jer se nije zatvorio. Njegov udžbenik (Pusić, 2002a) imao je mnogo izdanja, no već u prvom (Pusić, 1961) (i jasnije narednim izdanjima kada je grafički izmijenjen) pokazao je da se bavljenje upravom može povezati sa suvremenim društvenim znanostima. Dok su druge discipline, u okovima indoktrinacije, gubile vezu s modernom zapadnom znanošću, nauka o upravi spremno je prihvatila izazove znanstvene modernizacije. Štoviše, čak je i marksizam u sasvim neortodoksnom tumačenju postao sastavnim dijelom moderne društvene teorije. Takav napor održanja u okružju razgranatih pozitivno-pravnih disciplina, i stagnacije teorijskog rada u srodnim područjima, bio je također važan za izvjesno kašnjenje u teorijskoj orijentaciji prema sociologiji prava. Razlog za zakašnjenje, no i poticaj za teorijsku izvornost i prepoznatljivost, pretvorio se u dobrodošlu spremnost za suradnju s praksom prava.

1.3. Klasici sociologije i pravna znanost

Eugen Pusić u hrvatskoj (i prije jugoslavenskoj) sociologiji imao je posebno mjesto. Njegovi tekstovi o Weberu (Pusić, 1962), Durkheimu, Parsonsu (Parsons, 1988) ili Luhmannu (Pusić, 1975) bili su pionirski. Otklanjali su ideološku stigmatu ili, još važnije, nepoznavanje i nerazumijevanje. Stariji udžbenici sociologije Webera su ocjenjivali kapitalističkim prorokom koji se bavi religijom (Pulišelić, 1980) ili bi ga prešutjeli (Fiamengo, 1989) ili su Durkheimu predbacivali da traži kolektivni duh u »obliku neke stvari« (Mandić, 1960: 383). Poseban je slučaj Talcott Parsons. Parsons je bio klasični funkcionalist, ali ta je odrednica bila dovoljna za njegovo ignoriranje u hrvatskoj sociologiji, pa je onda nekritički to primijenjeno i na Pusića. S vremenom popis autora koje smatra utemeljiteljima suvremene društvene teorije proširuje se i na Habermasa, Castellsa, Wallersteina, Bergera i Luckmanna (Pusić, 2002: 200–206). Eugen Pusić o njima je znao više i promišljao prije i točnije od svojih suvremenika.

Ne bi Pusića trebalo gledati kao autora koji prezentira i promovira tuđa shvaćanja i koncepcije, već suprotno, treba vidjeti kakav su utjecaj ostavili na shvaćanje sociologije prava. Sama činjenica da je Marxu, Durkheimu, Weberu, Luhmannu i Habermasu posvetio središnji dio svoje fundamentalne knjige o sociologiji prava (Pusić, 1989: 22–92) govori o takvom utjecaju. U njegovoj interpretaciji ti pristupi ne izgledaju dispartatno, već komplementarno, kao da nije riječ o sociolozima čija je linija razvoja pra-

vocrtna i kontinuirana. Suprotno navedenim teorijama, za Pusića pravo nije dedukcijom iz funkcija društva izveden pojam prava, pa se onda postulira njegova svrhovitost i nepromjenjivost, Pusić pravo smatra sintetiziranim i sistematiziranim iskustvom, dakle dijalektičkom tvorevinom života društva.

2. Pravo i društvo: traganje za generativnim strukturama

Pusić nije vjerovao u to da naša spoznaja završava s onim što vidimo i možemo osjetilima utvrditi. Vjerovao je da je pitanje vremena, rada i strpljenja kada će nastupiti viša sinteza u društvenim znanostima koja će se temeljiti na pouzdanoj empiriji i prihvaćenoj novoj paradigmatškoj (Kuhn, 1962) spekulaciji (Pusić, 1989: 19). Iako se pritom dvoumio (Pusić, 2006: 1–37) između kandidata za takvu paradigmu: podjela rada (Pusić, 1974: 76), sociobiologija (Pusić, 1989: 99), redukcija nužne raznovrsnosti (Ashby, 1956), matematičke formalizacije (Pusić, 1976: 101–126), našlo bi se koš kandidata u konkurentnim shvaćanjima o dominantnosti interesa i sukoba (Marx), teorija društvenih sistema (Parsons, Luhmann, Pusić).

Dugo vremena postupno je usavršavao svoju teoriju (Pusić, 1976; Pusić, 1977) o razvoju kooperativnih sistema, o tome da se društva razvijaju dijalektikom smjena stalne diferencijacije i povremene integracije.⁹ Upravni sistemi su varijanta sistema i podvrgnuti su istom pravilu, pa onda još dodatak o njihovu mijenjanju, dinamici promjena: »Složenost je određena, u najširem smislu, kao stupanj diferencijacije sistema unutar danog integracionog okvira. Dijalektika diferencijacije i integracije daju kretanju karakteristični oblik: izmjenično ubrzanje diferencijacije, koja je sama po sebi kumulativni i ekspanzionalni proces, i njeno usporavanje kada se približava granicama kapaciteta svakodobnog integracionog okvira da absorbira diferencijaciju« (Pusić, 1975: 12–13), ili još jasnije o državi: »Tako je dosadašnji povijesni razvitak moderne države uglavnom slijedio valovitu

⁹ »Svako pravilo, koje obilježava razvojni tip sistema, kao nužni restriktivni okvir ima određeni maksimalni kapacitet apsorpiranja diferencijacijom proizvedenih novosti. Kad je granica dosegnuta, dolazi u nekom smislu do sukoba između daljnjeg nadiranja diferencijacije i prijeko potrebne krutosti integracijskog principa ... mora doći do izmjene integracijskog pravila, zamjene dosadašnjih zajedničkih nazivnika novim i obuhvatnijim. Nakon takve zamjene diferencijacija se nastavlja ... do sljedećeg otpora koji integrativna stabilnost pruža diferencijacijskom pritisku.« Pusić, 1974: 73.

liniju: čas odlučnija stabilizacija i čvrsta integracija, čas opet brže mijenjanje implicitnih interesnih temelja stabilizacije odnosno slabljenje integracijskih veza kako bi one postale prikladne za povezivanje diferencirane strukture« (Pusić, 2003: 2).

Tako je s državom. A pravo? Problem prava i pravnog sustava uvijek je bio implicitni sastavni dio Pusićevih teorijskih razmatranja. Najčešće usput i fragmentarno, no ta teorija postaje sve značajnijom u kasnijim radovima, pod utjecajem triju skupina znanstvenih zagonetki koje su doradile njegovu teorijsku konstrukciju. Prvo je (a) imanentna kritika ograničenja pravnog pozitivizma. Drugo je (b) pak shvaćanje o potrebi sustavnog tumačenja krize pravnog sustava kod nas, a treće je (c) napredak u globalnoj teoriji društva i prava, osobito radovi J. Habermasa i N. Luhmanna.

2.1. Kako pravo nastaje: pravo kao disciplina sistematiziranog iskustva

Privlačnu ideju M. Rehbintera (1972; Pusić, 1989: 10; Kregar, 2008: 31–37) da istraživanja idealnosti prava spadaju u pravnu filozofiju, da se pravna dogmatika bavi time tko ima pravo, a da stvarnost pripada »sociologiji prava koja može biti genetička (pravo kao rezultat društvenih procesa) ili operaciona (pravo kao regulator društvenih akcija)« Pusić (1989: 10) diobom dobro razgraničava u područja, ali prikriva da time razbijamo mogućnost spoznaje funkcija i dinamiku promjena prava.

Pusić ne prihvaća takvu analitičku razdvojenost. Za njega pravo u svom dogmatskom smislu predstavlja tisućugodišnje iskustvo regulacije, a pravna znanost ima zadatak kritičke sistematizacije takvog iskustva, bolne i skupe pogreške i povremene uspjehe te dobra rješenja koja opstaju u vremenu (Pusić, 1989: 18). Taj razvoj je stvarnost pravne dogmatike. Pred nama je zadatak da znanja takvog tipa uklopimo u šire kognitivne mreže teorije koja objašnjava sadašnje stanje i razumije dinamiku prava. Ograničenja pozitivnopravne dogmatike, ako se ona zatvori u sebe, sprječavaju napredak prema novoj pouzdanosti znanja o pravu, sprječava da pravo postane znanost u pravom smislu te riječi.¹⁰ »Pravo se koristi kao instrument, a to je tisućugodišnje iskustvo koje premalo poznajemo i nedovolj-

¹⁰ »Važna je granica primjenjivosti: vezanost na određene polazne i rubne uvjete. Ako se ti uvjeti promijene, velik dio iskustva prikupljenog u njihovom okviru postaje neprimjenjiv. Recimo ako se promijeni sustav ili neki osnovni pravni institut, recimo privatno vlasništvo sredstava za proizvodnju, 'čitave biblioteke postaju makulatura', tj. iskustvo sistematizirano

no uvažavamo« (Pusić, 1989, ovitak). Pusić, osobito svjestan nepostojanja jednodušnosti i slaganja u shvaćanjima prava, nastoji proširiti vezu studija i analize prava prema analizi nastanka individualne svijesti (vraća se na jednu prije nezavršenu temu; Pusić, 1977; Pusić, 1973).

Ako je za pravnu znanost presudno pitanje što stvara pravo, koja je njegova društvena potreba i funkcija, koja je njegova zadaća, onda ideja da društva trebaju normativnu regulaciju, da je pravo učinkovit oblik normativne regulacije i da se osamostaljuje, od vrijednosti i normi, kroz strukturalnu diferencijaciju, a to je nakraće što Pusić tvrdi, znači odškrinuti metafizički veo s rasprava o pravu.

2.2. Pravo i društvo: oslušivanje drugih

Osobito značenje za razvoj sociologije prava ima svojevremeno djelovanje radne skupine pri HAZU (JAZU) osnovane pod naslovom *Pravo i društvo*.¹¹ Namjera te skupine koju su činili istaknuti akademici (Triva, Goldstein, Katičić, Barbić, Perić, Bilandžić, Stipetić), ali i drugi zainteresirani za pravnu teoriju (Varady, Visković, Padjen), u početku je bila razviti teorijski rad na Akademiji, no danas, s distancije, njezin učinak premašio je prvobitnu namjeru. Skupini je ton davao osobno Pusić i ubrzo to nije bila igračka dokonih akademika, već živa pozornica rasprava o pravu. Skupina je imala dva, po karakteru različita, razdoblja djelovanja. U prvom razdoblju (21. veljače 1980. do 1986.) to je bila intenzivna pravna tribina (28 sastanaka), teme su najčešće bile sasvim pravno praktičke, a nakon prekida od četiri godine, usmjerenje prema široj društvenoj teoriji je jasnije. Došlo je i do generacijskog pomlađivanja skupine i prihvaćanja nepravnik u njezinu radu (Katunarić, Županov, Sekulić).

U početku djelovanja grupe Pusić je razmatrao sasvim praktične probleme djelovanja našeg pravnog sustava: preobilje normi, nomotehnička insuficijentnost, problemi pravnog obrazovanja i selekcije i motivacije kadrova (profesije pravnik). Zadovoljavao se implikacijama teorijskog modela uključenost/isključenost kao mehanizma prava. U to je vrijeme rasprava o društvenom vlasništvu ili stranim ulaganjima poticala sasvim neortodoksne stavove o pravu.

u okvirima ranijeg ustavnog uređenja ... ne može se više bez daljnega primjenjivati.« Pusić, 1989: 18.

¹¹ Ovdje predmet nije djelovanje te skupine, već njezin utjecaj na Eugena Pusića i shvaćanje sociologije prava.

S vremenom međutim njegov teorijski doprinos jača. Na primjer, nastaju prve varijacije ideje o razvoju prava. U to vrijeme (Pusić, 1986) zastupa stav o evolutivnom razvoju koji se temelji na rješavanju otvorenih problema društva koji nastaju porastom društvene gustoće: »proces strukturiranja profesor Pusić dijeli u četiri faze 1) stvaranje, a zatim horizontalna i vertikalna diferencijacija pozicija; 2) stvaranje institucija kao razmjerno trajnih obrazaca svjesnog djelovanja ljudi u međusobnim odnosima usmjerenim na cilj, ali bez unaprijed utvrđenih aktera; 3) stvaranje organizacija, tj. svjesnog na cilj usmjerenog djelovanja aktera koji su članovi organizacije; 4) stvaranje sistema, tj. struktura koje se sastoje od organizacija kao jezgre i dijelova društva pod njihovim utjecajem kao periferije« (Ramljak, Ivanišević, 1987: 359). Pusić je duboko utjecao na svoje sugovornike i uspio oživjeti raspravu o pravnoj teoriji, no i samog sebe usmjeriti prema traženju novih teorijskih objašnjenja. Takvu inspiraciju našao je u radovima J. Habermasa i, osobito, N. Luhmanna.

2.3. Utjecaj Niklasa Luhmanna

Rani radovi Niklasa Luhmanna (Luhmann, 1972; Luhmann, 1981) nisu osobito impresionirali, pa čak ni čuvena rasprava s Habermasom (Habermas, Luhmann, 1976), koju je Pusić veoma poštovao i često joj se vraćao, nije pobudila interes za analizom prava. Međutim započela je proliferacija Luhmannovih radova i Habermasovih odgovora, gdje su i jedan i drugi nastojali ponuditi nove sinteze cjelokupne društvene znanosti. Rasprava je tek privremeno završena objavljivanjem Habermasove knjige *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981) i Luhmannove studije *Soziale Systeme* (1984).

Obje knjige snažno su utjecale na Eugena Pusića. Habermasova knjiga, uostalom i napisana kao prikaz teorija Webera, Meada, Parsonsa, Durkheima, dijelom i Marxa i frankfurtske škole, Pusića je učvrstila u uvjerenju o značenju reinterpretacije klasika sociologije za razumijevanje modernog društva. Neortodoksne i kritičke interpretacije (osobito Webera) Pusić nije naročito uvažavao,¹² no dio o racionalizaciji prava (Habermas, 1991, II.4 (b) koji se odnosi na djelovanje prava u organizaciji indirektno je usvojio u svom pristupu (Pusić, 1989: 79–91).

¹² Zanimljivo je kako rijetko u svojim radovima navodi glavna Habermasova djela o teoriji prava (Habermas, 1992; Habermas, 1999) iako ih je pažljivo analizirao u povremenim prikazima.

Luhmannova knjiga *Soziale Systeme* (1984) pak vrlo je duboko utjecala na shvaćanja Eugena Pusića. Znatno više od kasnijih radova o društvu¹³ (Luhmann, 2011; Luhmann, 1977), kada je originalnost Pusićeve analize divergirala od sve zamršenije slike društva (Luhmann, 2011), što se vidi i u slabijem utjecaju ideja izloženih u *Društvu društava* (Luhmann, 2011).

Pusića je Luhmannovoj analizi privukla i srodna i slična linija intelektualnog napredovanja od studija uprave na proučavanje organizacije te otuda na teoriju društva. Glavna sličnost je osnovno uvjerenje da su društva sistemi sačinjeni od sistema, u kojima vrijede zakoni međudnosa s okolinom (autopoieza, redukcija kompleksiteta vs. zakon nužne različitosti) i pod time pritiskom složenosti okoline neprekidan proces diferencijacije: društva, prava, ekonomije, znanosti. Za Pusića posebno poticajan bio je stav prema ulozi vrijednosti i norma u regulaciji društva. Norme omogućavaju stabilizaciju odnosa ovisnosti i slobode, suradnje i sukoba, na razini interakcija i institucija. Pravo se pokazuje kao regulatorni mehanizam za adaptaciju društva okolini. Tu je i sistematska stabilizacija dinamičkih promjena normativnih očekivanja. Postoje i druge mnogobrojne sličnosti: stavovi prema ulozi morala, važnosti profesionalnih kadrova za upravu, tumačenje legitimnosti i drugo.

»Luhmann je svoju izvanredno maštovitu špekulaciju sa područja društvenih znanosti disciplinirao pomoću teorije sistema. I u toj kombinaciji postigao rezultate koje nikakva kritika nije u stanju obezvrijediti« (Pusić, 1992: 15).

3. Zaključak

Eugen Pusić je formulirao i napisao teoriju sociologije prava. Teorija nije jednostavno dozvola mašti da vidi drukčiju stvarnost. Ona podrazumijeva raspravu i prihvaćanje u okviru znanstvene zajednice (Kuhn, 1962) o relevantnosti i vjerodostojnosti tvrdnji. Podrazumijeva univerzalnost i nadtemporalnost tvrdnji jer vrijedi za sva društva naše civilizacije i nema relevantnost samo za Hrvatsku. Teoriju je Pusić razvijao u raspravi s drugima i utjecao na velik broj ljudi koji se bave pravom kao akademskom disciplinom. U raspravi nije bio isključiv, slušao je primjedbe i razvijao tezu

¹³ »To znači kod Luhmanna početi s knjigom *Soziale systeme* (1984) ... U svjetlu ove beskompromisne sistemske orijentacije treba čitati što Luhmann piše o regulaciji u društvu, o političkom sistemu, o upravi kao podsistemu političkog sistema, o normativnom, posebno o pravnom sistemu, a u njemu o političkim efektima subjektivnih prava ili o postupcima kao specifičnoj tehnici regulacije u veoma složenim društvima.« Pusić, 1989: 61.

nadilazeći slabosti ranijih formulacija. Takva teorija je znanost u pravom smislu te riječi.¹⁴

Osnovne točke tog shvaćanja, uz veliku simplifikaciju,¹⁵ jesu sljedeće: pravo je sistem društva, jedan od funkcionalno samostalnih i samoreferentnih sistema. Pravo predstavlja način stabilizacije individualnih očekivanja i djeluje kao kontrafaktička regulacija, djeluje usprkos razočaranjima u očekivanjima. Pravo čine normativne institucije i regulativne organizacije. I jedna i druga vrsta sistema prirodno tendiraju prema povećanju vlastite razvedenosti i prema povremenom mijenjanju integrativnih metoda. Pravo raste sistematizacijom iskustva kroz generacije i razvija se svojom unutarnjom logikom prema pluralitetu pravnih sistema, tako da je u stanju nadživjeti (relativnom odvojenošću od društvenog sistema i političkog sustava) politička uređenja i preživjeti revolucije (Pusić, 1989: 223). Na njega djeluju zahtjevi legitimizacije, interesne reprezentacije i drugi zahtjevi okoline, a i unutarnji procesi u sistemu regulativnih organizacija. Implikacije takvog stava su dalekosežne. Pravo je prilagodljivo. Pravo nije odvojeno od društva, ono je jedno od komplementarnih sredstava društvenih potreba, sve važniji instrument njegove regulacije, i na razini interakcija i institucija i sistema u cjelini. Pravo nije puka volja zakonodavca. Nije nepromjenjivo i vječno. Nije univerzalno ni u vremenu ni u prostoru. Mijenja se i diferencira. Nije racionalno u smislu pozitivnog znanja iz kojeg se deriviraju zahtjevi pravnih dispozicija. Ono je izdvojeno kao posebno važan i učinkovit instrument (normativne) regulacije vrijednostima. Ondje gdje nema osjećajne i socijalizirane norme (moral!), tamo djeluje pravo (Pusić, 1993).

Teorija nije nešto nepraktično (Kant, 1793/1992), posebno je to teško reći za pravne teorije koje u razumijevanju, tumačenju, primjeni i promjeni traže oslonac u teoriji, priznavali to mi ili ne. Pitanje nije je li iskaz teorijski ili praktičan, već je li točan i opovrgljiv ili ne. Teorije su naše orijentacije u moru, beskrajnom moru činjenica koje utvrdimo i pouzdano znamo. Za teorije koje aspiriraju biti univerzalne i sveobuhvatne povećava

¹⁴ Kriterije još davno postavlja Merton: »Communalism – the common ownership of scientific discoveries, according to which scientists give up intellectual property rights in exchange for recognition and esteem. Universalism – according to which claims to truth are evaluated in terms of universal or impersonal criteria, and not on the basis of race, class, gender, religion, or nationality. Disinterestedness – according to which scientists are rewarded for acting in ways that outwardly appear to be selfless. Organized Skepticism – all ideas must be tested and are subject to rigorous, structured community scrutiny.« Merton, 1942; Kregar, 2008: 482, 482.

¹⁵ Simplex signium veri. Wittgenstein, 1960: 123/5.4541.

se broj činjenica i pojava koje objašnjavaju. U pravnoj znanosti postoji živa potreba za takvom teorijom. Eugen Pusić smatrao je da se u društvenim znanostima pojavljuje takva teorija (diferencijacije – integracije, društvene regulacije) i da je u okvirima šire teorije veza između prava kao samorefleksivne i zatvorene znanosti i znanosti društva sociologija prava. U nedostatku, čak izostanku, teorijskog diskursa u hrvatskoj znanosti, i osobito pravnoj znanosti, to je poticajna, čak znanstveno revolucionarna (Kuhn, 1962) ambicija.

Interes Eugena Pusića za sociologijom prava tako ne smatramo posljedicom slučaja. To sam tvrdi i prihvaća, očekuje da je sociologija prava domena novog shvaćanja prava. Riječ je o logičnoj posljedici njegove ideje da vrijednosti i norme održavaju cjelinu društva, i da je trijada ciljevi, interesi, vrijednosti podloga normativne regulacije, a normativna regulacija bit regulativnih institucija. Konzekvence ideje o postojanju raznih razina – interakcija, organizacija (institucija) i sistema društva u cjelini vodi pitanjima unutrašnje strukture sustava i koji su zadaci svakog od njezinih elemenata, koji se odnosi razvijaju i koje metode koriste. Za moderna društva sistemi normativne regulacije su diferencirani, a glavni, pravni sistem, oslobođen u unutrašnjem racionalnom djelovanju vrijednosti i interesa, no opleten njima kao svojom okolinom, društvenim sistemom. S vremenom i sistemi normativnih institucija i sistemi normativnih organizacija tendiraju prema povećanju vlastite razvedenosti diferencijacijom, a povremene promjene načina integracije tih sustava postižu se poštovanjem potpunosti, koherentnosti, neproturječnosti i ekonomičnosti. U novom svjetlu te dinamike prepoznaju se pojmovi suverenosti, pravednosti, legitimiteta, izbora, podjele vlasti, norme, morala, ljudskih prava.

Legitimno je i pitanje u koje područje znanosti svrstati ovu teoriju. U pravnu teoriju? U sociologiju? Ili pak u posebno područje sociologije prava? Takvo svrstavanje je pogrešno. Pusićeva je teorija da je presudna veza, područje isprepletanja svih triju navedenih područja.¹⁶ Područje bi se moglo odrediti (slično u Sjedinjenim Državama) kao *pravo i društvo*, podjednako kao područje pravne teorije i sociologije o pravu, a specifično po metodi, ali i supstancijalnim tvrdnjama, jeziku i »paradigmi«.

Postoje značajne praznine u Pusićevu pregledu sociologije prava. Iako inače obilno citira njemačke (Ryffel, Treubeck, Shelsky), francuske (Carbonier) ili

¹⁶ »[je li sociologija prava naprosto dio sociologije ili je 'pomoćna disciplina' prava ...] U procjepu tog pitanja sociologija prava životari neke vrste posuđene egzistencije poput drveta izraslog iz starog zida jurisprudencije koji plavi rijeka sociologije u porastu«. Pusić, 1989: 10.

druge (Traves, Podgorecky, Glastra van Loon), sasvim zanemaruje suvremenu pravnu teoriju. Ni riječi o Poundu, Llewelynu, Cottorelu, CLS (Critical Legal Studies), Posneru ili Kennedyju.¹⁷ Ništa o ekonomskoj analizi prava (*law and economics*), društvenoj analizi prava (*socio legal studies*) ili institucionalnoj analizi. Iako pouzdano znam da je njihove radove čitao, da je pratio časopise kao što su *Law and Society* i *Archiv Rechts und Sozialphilosophie*, vjerojatno je da im nije pridavao teorijsko znanje. Osobito je primjetno njegovo ignoriranje empirijskih istraživanja s područja kriminologije. Zapravo »nisu li baš slabosti u ... teoriji društvenog razvoja najpoticajnije« (Pusić, 1989: 31). No to više nije ni bio njegov zadatak.

Ono što predstoji jest ne dopustiti da se zaborave ili umanje potencijali složene teorije sistema, da se pokuša, za pravničke inertne mozgove, teorija društva pojednostavniti i tako učini trajnim polazištem svake pravne teorije.

Literatura

- Berman, H. (1983) *Law and Revolution*. Cambridge: Harvard University Press
- Dieckmann, J. (2004) *Luhmann-Lehrbuch*. München: Fink Ver
- Fiamengo, A. (1989) *Osnove opće sociologije*. Zagreb: Narodne novine
- Habermas, J. (1976) *N. Luhmann, Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie: Theorie-Diskussion*. Frankfurt: Suhrkamp
- Habermas, J. (1981) *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 1: Handlungs-rationalität und gesellschaftliche Rationalisierung, Bd. 2: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. Frankfurt am Main
- Habermas, J. (1992) *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates*. Frankfurt am Main
- Habermas, J. (1999) *Wahrheit und Rechtfertigung. Philosophische Aufsätze*. Frankfurt am Main
- Hofstede, G., M. S. Kassem (1975) *European Contributions to Organisation Theory*. Van Gorcum
- Horster, D. (2011) *Niklas Luhmann: Was unsere Gesellschaft im Innersten zusammenhält* (PDF). http://books.google.hr/books?id=lzMYktAUO8cC&pg=PA3&lpg=PA3&dq=Dass+ich+erkenne,+was+die+Welt+im+Innersten+zu+sammelh%C3%A4lt+Luhmann&source=bl&ots=ogS7uOokRZ&sig=jVyJT0Erwos-M5RIHGdCWvSkW4&hl=hr&ei=JGa1TpinEs7esgbK7tm7Aw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&sqi=2&ved=0CCEQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false

¹⁷ Od američkih važnijih autora spominje jedino Skolnika (Skolnik, 1968) i donekle Bermana (Berman, 1983), koji su udaljeni od glavnih teorijskih struja.

- Horvat, B., M. Marković, R. Supek (1975) *Self-governing socialism: a reader*. London: M. E. Sharpe
- Ivanišević, S., Ž. Pavić, M. Ramljak (1974) *Samoupravljanje*. Zagreb: Školska knjiga
- Kant, I. (1793/1992) *Über der Gemeinspruch: das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis*. Frankfurt: Klosterman. books.google.com/book?id=iL0DjYwJXvUC&printsec=frontcover&hl=hr#v=onepage&q&f=false
- Kregar, J., i dr. (2008) *Uvod u sociologiju*. Zagreb: Pravni fakultet
- Kuhn, T. (1962) *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: UCP
- Luhmann, N. (1972) *Rechtsoziologie*. Hamburg: Rowohlt
- Luhmann, N. (1977) *Zweckbegriff und Systemrationalität*. Frankfurt: Suhrkamp
- Luhmann, N. (1981) *Ausdifferenzierung des Rechts*. Frankfurt: Suhrkamp
- Luhmann, N. (1987) *Soziale Systeme*. Frankfurt: Suhrkamp
- Luhmann, N. (1993) *Das Recht der Gesellschaft*. Suhrkamp
- Luhmann, N. (2004) *Law as a Social System*. Oxford
- Luhmann, N. (2011) *Društvo društava*. Zagreb: Breza
- Mandić, O. (1960) *Uvod u opću sociologiju*. Zagreb: Narodne novine
- Merton, Robert K. (1942) *The Normative Structure of Science*. <http://www.nd.edu/~dhoward1/Merton's%20Norms.pdf>
- Merton, Robert K. (1968) *Social Theory and Social Structure (1968 Enlarged Ed)*. Free Press
- Parsons, T. (1966) *Societies: Evolutionary and Comparative Perspective*. New Jersey: Prentice Hall
- Parsons, T. (1988) *Društva: evolucijski i poredbeni pristup*. Zagreb: A. Cesarec
- Pavić, Ž. (2010) In memoriam: akademik Eugen Pusić. *Politička misao* 47(3): 261–263
- Pulišelić, S. (1980) *Osnove sociologije*. Zagreb: Informator
- Puljiz, V. (2011) In memoriam E. Pusiću. *Revija za socijalnu politiku* 18(1): 115–117
- Pusić, E. (1961) *Uprava*. Zagreb: Školska knjiga
- Pusić, E. (1968) *Samoupravljanje*. Zagreb: Narodne novine
- Pusić, E. (1972) *Participation and management – reports: 1–6*. Zagreb, Dubrovnik: IDIS
- Pusić, E. (1973) *Vrijednosti i društveni razvoj*. *Encyclopaedia Moderna* 8, 24: 5–14
- Pusić, E. (1974) *Razvedenost i povezanost*. *Encyclopaedia moderna*
- Pusić, E. (1975) *Teritorijalno-politički sistemi*. U: *Čovjek i sistem I*. Zagreb: IDIS
- Pusić, E. (1977) *Order and Rendomness in Cooperative Systems*. Pittsburgh: ISA
- Pusić, E. (1985a) *Upravni sistemi 1 i 2*. Zagreb: GZH
- Pusić, E. (1985) *Kriza pravnoga sistema*. U: J. Jerovšek et al. (ur.) *Kriza, blokade, perspektive*. Zagreb: Globus, 260–300
- Pusić, E. (1986) *Regulacija u društvu*. *Rad JAZU* 426: 95–212

- Pusić, E. (1988) In memoriam Niklas Luhmann. *Politička misao* 35(4): 271–272
- Pusić, E. (1989) Društvena regulacija: granice znanosti i iskustva. Zagreb: Globus
- Pusić, E. (1989a) Autopoietic law: a new approach to law and society. G. Treuber (ed.), prikaz, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 39(1): 123–130
- Pusić, E. (1991a) Niklas Luhmann, *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Prikaz. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 41(1): 79–91
- Pusić, E. (1991b) Niklas Luhmann, *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Prikaz. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 41(1): 92–102
- Pusić, E. (1993) Društvena regulacija moralom. *Rad JAZU* 32, 465
- Pusić, E. (1999) *Država i državna uprava*. Zagreb: Pravni fakultet
- Pusić, E. (2002) *Upravljanje u suvremenoj državi*. Zagreb: Društveno veleučilište
- Pusić, E. (2002a) *Nauka o upravi*. Zagreb: Školska knjiga
- Pusić, E. (2005) *Upravne organizacije: interakcija–struktura–interes*. Zagreb: Društveno veleučilište
- Pusić, E. (2007) *Javna uprava i društvena teorija*. Zagreb: Društveno veleučilište
- Ramljak, M., S. Ivanišević (1987) Profesor Eugen Pusić – osvrt na život i znanstveno djelo. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 37(3–4)
- Rehbinder, M. (1972) *Sociology of Law: A Trend Report and Bibliograph*. *Current Sociology* 20(3). <http://www.isa-sociology.org/publ/cs.htm>
- Reiser, T. (2009) *Grundlagen der Rechtssoziologie*. Mohr UTB
- Skolnik, J. H. (1968) *The Sociology of Law in America*. U: R. Treves, J. F. Glostravan (ur.) *Norms and Actions. National Reports on Sociology of Law*. The Hague: Martinus Nijhoff
- Voigtmann, T. (2004) *Niklas Luhmann Systemtheorie*. Grin Verlag. http://en.scientificcommons.org/eugen_pusi%C4%87
- Wittgenstein, L. (1960) *Tractatus logico-philosophicus*. Sarajevo: V. Masleša

EUGEN PUSIĆ AND THE SOCIOLOGY OF LAW

Summary

The author analyses theoretical predecessors and the sources of the sociology of law in the works of Eugen Pusić. He considers Pusić to be the main theoretician of legal theory and of the sociology of law in Croatia. Further, he believes that there is certain logic of theoretical development, from the modern theory of organisation to sociology and sociology of law. The development of public administration and organisation studies towards the studies of society and legal theory

is logical and it has happened elsewhere. The theory of organisation, which is ideologically and ethically less contaminated than the theories of the state, was a solid basis for analysing the phenomenon of the law. Organisation theory provides intellectual frameworks and practical recommendations to anyone dealing with legal issues, be they practical or theoretical. The problems can be understood within the theory-defined context without losing the connections with practitioners. The author underlines the influence of legal theoreticians and practitioners via the group »Law and Society« as well as the interference of Luhmann's work with Pusić's opinions. Pusić's cooperation with Niklas Luhmann after 1976 was the turning point. Pusić acknowledged the importance of Luhmann's theory of complexity reduction that perfectly supplemented Pusić's interpretation of the law of requisite variety. The two scientists also share an inclination for creating complex and elaborated system theories in which legal norms are the pillars. Eugen Pusić's interest in the sociology of law was not accidental; it was a logical development and maturing of his theories. He claimed and accepted that the sociology of law is a domain of the new understanding of the law. It follows from his idea that values and legal norms reflect the unity of society and that the triad of objectives, interests, and values is a foundation for normative regulation, while normative regulation is the core of regulatory institutions. The consequences of the idea that there are different levels – interactions, organisation (of institutions) and social systems – lead to the issues of internal structure of the system, of the tasks of each of its elements, of the relationships that are developed, and of the methods used in the process. In modern societies, the systems of normative regulation are differentiated, while the main, legal system is in its internal rational operation free from the values and interests, but it is simultaneously surrounded by them, they are its environment, the social system. Both the systems of normative institutions and the systems of normative organisations tend to increase their diversity by differentiation. Occasional alterations in the manner of integration of those systems are achieved by respecting the principles of integrity, coherence, non-contradiction, and economy. From the contemporary aspect of this dynamics, one can easily recognise the notions of sovereignty, justice, legitimacy, choice, division of power, norms, ethics, and human rights.

Key words: sociology of law, Eugen Pusić, law, legal science, Niklas Luhmann, sociology